

Türkiye'nin Ortadoğu'daki Bölgesel Örgütlerle İlişkileri: İİT, KİK, D-8, Arap Ligi ve ECO

Rumeysa Köktaş¹

Özet: Bu çalışmada uluslararası ilişkilerde bölgesel örgütlerin giderek artan rolü göz önünde bulundurularak Türkiye'nin Ortadoğu'daki bölgesel örgütlerle ilişkileri incelenmiştir. Çalışmanın amacı Türkiye dış siyasetinde Ortadoğu'daki bölgesel örgütlerin rolünü ve ikili ilişkileri tarihsel olarak analiz etmek ve böylelikle Türk dış politikasındaki paradigmatik değişimleri ortaya koyabilmektir. Bu çerçevede bu çalışmada Türkiye'nin Ortadoğu'da öne çıkan beş örgüt (İslam İşbirliği Teşkilatı, Körfez İşbirliği Konseyi, Gelişen Sekiz Ülke, Arap Ligi ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı) ile kurumsal ilişkileri tarihsel olarak ele alınarak Türk dış politikasının geçirdiği değişimler analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İİT, KİK, D-8, Arap Ligi, ECO, Türkiye, Dış Politika.

Giriş

Türkiye'nin Ortadoğu bölgesi ile ilişkilerinin önemli bir boyutunu Türkiye'nin bu bölgedeki örgütlerle girmiş olduğu ilişkiler oluşturmaktadır. Zira günümüzde uluslararası ilişkilerin temel aktörleri artık yalnızca devletler değil bununla birlikte bölgesel örgütlerdir. Özellikle de küreselleşme süreci ile birlikte bölgeselleşme, bölgesel işbirliği

1. Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Araştırma Görevlisi.

ve entegrasyon hareketleri devletler arası ilişkileri tanımlayan ve şekillendiren önemli konular haline gelmiştir (Yalçınkaya, 2008). Bu çerçevede Türkiye'nin Ortadoğu'daki bölgesel örgütlerle ilişkisinin tahlili iki hususu gösterecektir: İlk olarak Türkiye'nin bu örgütlerle girmiş olduğu ilişki Ortadoğu politikasına dair işaretler verecektir, ikinci olarak ise Türkiye'nin bölgesel işbirlikleri geliştirme konusundaki potansiyelini ve bu bağlamda bölgesel bir aktör olarak etkinlik kapasitesini gösterecektir. Bu bağlamda ele alınacak olan bölgesel örgütler İslam İşbirliği Teşkilatı, Körfez İşbirliği Konseyi, Gelişen Sekiz Ülke, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ve Arap Ligi'dir.

Çalışmanın temel soruları ise şu şekildedir:

1. İİT, KİK, D-8, Arap Ligi ve ECO hangi ülkeler arasında hangi amaçla kurulmuştur?
2. Türkiye siyasetinde bu örgütlerin konumu ve bu konumun tarihsel süreçteki değişimi nasıl olmuştur?
3. Türkiye'nin bu örgütlere karşı izlediği siyaset nasıl olmuştur ve bu siyaseti belirleyen etkenler nelerdir?
4. Türkiye'nin bu örgütlerin kurum ve faaliyetlerindeki konumu ne olmuştur ve nasıl gelişmiştir?

Bu sorular çerçevesinde İslam İşbirliği Teşkilatı, Körfez İşbirliği Konseyi, Gelişen Sekiz Ülke, Arap Ligi ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı tek tek başlıklar altında ele alınmıştır. Öncelikle örgüte dair bilgiler verilmiş ve Türkiye siyasetinde tarihsel olarak örgütlerin konumu incelenmiştir. Sonrasında ise Türkiye'nin örgütlerle ilişkisi yine tarihsel olarak ele alınmış ve bu ilişkiyi belirleyen etkenler üzerinde durulmuştur.

İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT)

İslam İşbirliği Teşkilatı dört kıtadan 57 üye devlet ile Birleşmiş Milletler'den sonra en büyük ikinci hükümetler arası kuruluşudur. Örgüt, 21 Ağustos 1969 tarihinde İsrail'in işgali altında bulunan Kudüs'teki Mescidi Aksa'da bulunan Kible Mescidi'nin yakılmasına tepki olarak

25 Eylül 1969 tarihinde Fas'ın başkenti Rabat'ta düzenlenen zirvede alınan karar ile kurulmuştur (Munazzamat Altaevun Al'islami). Temel amacı ise Müslüman halkların sorunlarıyla ilgilenmek ve Müslüman dünyayı temsil edecek ortak bir duruş oluşturmaktır. Örgüt ilk olarak "İslam Konferansı Örgütü" adıyla kurulmuş, 2011 Haziran ayında Astana'da düzenlenen 38. Dışişleri Bakanları Konferansı'nda ismi İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) olarak değiştirilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı).

İİT'nin üç ana organı bulunmaktadır. Bunların ilki üç yılda bir toplanan, daha çok önemli siyasi meselelerin görüşülerek karara bağlandığı ve Krallar ile Hükümet başkanları seviyesinde yapılan İslam Zirvesi'dir. Örgütün diğer bir organı Dışişleri Bakanları Konferansı'dır. Söz konusu konferans her yıl üye devletlerden birinde yapılmakta olup konferansta örgütün genel politikasını gerçekleştirme yollarının belirlenmesi, alınan kararların denetlenmesi ve üye ülkelerin sorunlarının görüşülmesi gibi konular ele alınmaktadır. Son olarak Genel Sekreterlik organı ise yürütme görevini üstlenmektedir ve üye devletler arasındaki iletişimi sağlamak, alınan kararların uygulanmasını izlemek gibi görevleri bulunmaktadır (Alpkaya, 1991: 56).

Türkiye İİT'ye kuruluşundan beri fiili olarak üyedir. Türkiye siyasetinde İİT'nin yeri devletin ideolojisi, dış politika yönelimleri ve uluslararası konjonktüre bağlı olarak farklılık göstermiştir. Bu farklılıkların net bir şekilde anlaşılması için şu tarih aralıklarından söz etmek faydalı olacaktır: 1969-1975, 1975-2002 ve 2002'den günümüze kadar olan dönem.

İlk olarak İİT'nin kurulduğu yıl olan 1969'dan 1975'e kadar olan döneme bakıldığında bu dönemde Türkiye'nin İİT'ye karşı temkinli bir tavrı olduğu görülmektedir. Bu tarih aralığında Türkiye İİT Konferanslarına katılım göstermiş fakat eşit düzeyde olmayıp düşük profillerde heyetler göndermiş ve örgüt faaliyetlerine karşı da pasif bir duruş sergilemiştir. Bu dönemde Türkiye'nin örgütle ilişkilerini biçimlendiren iki durumdan söz edilebilir. Bunlardan ilki ülke içerisindeki laiklik

tartışmalarıdır ve bu tartışmalar sebebiyle Türkiye İİT'ye aktif bir şekilde dâhil olamamıştır. İkinci sebep ise Türkiye'nin bu dönemde Kıbrıs meselesinde Batı tarafından yalnız bırakılmasıdır ve bu durum Türkiye'yi alternatif bir platform bulma arayışına itmştir. Bu bağlamda Ortadoğu'da etkin liderlerin bir araya geldiği bir örgüt Türkiye tarafından Kıbrıs meselesinde aradığı desteği bulacağı bir platform olarak algılanmıştır. Bu sebeplerle Türkiye İİT'nin dışında kalmayı dış ilişkileri açısından çıkarlarına ters bulmuş, bunun yanında örgüte aktif bir şekilde dahil olmayı da laiklik bağlamında aykırı bulmuştur.

İkinci tarih aralığı olan 1975-2002 tarihleri arasındaki döneme bakıldığında bu dönemde Türkiye'nin İİT karşısındaki pasif tavrının değiştiği, örgüt içine ve faaliyetlerine aktif bir şekilde katıldığı görülmektedir. Bu duruma yol açan temel sebepler 1973 yılında yaşanan Petrol Krizi, 1974 yılında Kıbrıs Barış Harekâtı'nda Türkiye ve Batı arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi ve sonrasında Amerika'nın Türkiye'ye uyguladığı silah ambargosudur. Sözü edilen bu sebeplerden ötürü Türkiye ekonomik olarak zor duruma düşerken, siyasi olarak da o dönem en önemli gündem meselelerinden biri olan Kıbrıs konusunda Batılı bağlantıları içerisinde yalnız bırakılmıştır. Bu durum Türkiye'yi gerek ekonomik gerek siyasi destek olması bağlamında Ortadoğu ülkelerine ve dolayısıyla İİT'ye daha da yaklaştırmıştır. Türkiye'nin göstermiş olduğu bu yakınlık İİT tarafında da karşılık bulmuş ve Türkiye gerek ekonomisi konusunda gerekse Kıbrıs meselesinde İslam ülkelerinden beklediği desteği elde etmiştir. İkili ilişkilerin karşılıklı olarak gelişmesi sonucunda Türkiye bu dönemde İİT Konferanslarına eşit statülerde katılmaya başlamış ve örgüt kuruluş ve faaliyetlerinde etkin roller üstlenmiştir.

Son olarak 2002 tarihinden günümüze olan sürece bakıldığında İİT ile Türkiye ilişkilerini belirleyen en temel unsur AK Parti ile birlikte Türk dış politikasında değişen yönelimlerdir. Bu dönemde Türkiye Ortadoğu ülkeleri ile yalnızca ekonomik ve siyasi ilişkilerini değil toplumsal ve kültürel ilişkilerini de güçlendirmiştir. Ortadoğu bölgesinde

Batı ile geliştirilen ilişkilere alternatif olacak şekilde ve pasif bir dış siyaset izlemiş olan Türkiye, AK Parti hükümetinin belirlediği dış politika ilkelerinden hareketle Ortadoğu'da aktif ve düzen kurucu bir siyaset izlemeye başlamıştır. Bu bağlamda AK Parti hükümeti döneminde İİT ile ilişkiler Batı ile kurulan ilişkilere bir alternatif olarak değil onun tamamlayıcısı olarak görülmüştür (Ataman ve Gökşen, 2014: 25). AK Parti İİT platformunu kullanarak hem Türkiye'nin bölgesel etkinliğini arttırmış hem de İİT'nin uluslararası etkinliğinin artırılmasına katkıda bulunmuştur.

Türkiye ve İslam İşbirliği Teşkilatı İlişkileri

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın kurulduğu dönem Türkiye'nin Batı ekseninde tek yönlü bir politikadan ziyade çok boyutlu bir dış politika izleme kararı aldığı yıllara denk gelmekteydi. 1964 yılında Johnson Mektubu ile Türkiye'nin Kıbrıs konusunda Amerika'ya karşı yaşadığı hayal kırıklığı ve 1965 yılında BM Platformunda Kıbrıs konusunda yalnız bırakılması dış politikada alternatif stratejilerin izlenmesi gerektiğini ortaya koymuştu. Bu çerçevede 1969 yılında Kible Mescidi'nin yakılmasına Türkiye tüm İslam dünyası ile birlikte resmi düzeyde tepki vererek olayı kınamış ve İslam Zirvesi'ne katılma kararı vermiştir. Ancak Zirve'nin "İslam Cihadı" temelli ve dini bir meselenin görüşüleceği bir platform olarak algılanması Türkiye iç siyasetinde laiklik tartışmalarına yol açmıştır (Milliyet, 1969). Bu sebeple Türkiye ilk İslam Zirvesi'ne düşük bir profille dışişleri bakanı düzeyinde katılmış ve konferans kararlarına anayasanın ve dış politikanın ilkeleri ile bağdaştığı ölçüde uyacağını belirtmiştir (Doğan, 2016: 15). 1970 ve 1972 yıllarında yapılan Konferanslarda da Türkiye benzer çekincelerle düşük düzeylerde temsil edilmiş, gerek sekreteryaya çalışmaları gerekse de örgütün İslam Bankası, İslam Haber Ajansı ve Kültür Merkezi gibi projeleri karşısında çekimser bir tavır göstermiştir (Demir, 2016).

Türkiye'nin İİT karşısındaki çekimser ve temkinli tavrı konusunda 1975 yılında düzenlenen Dışişleri Bakanları Konferansı bir dönüm

noktası olmuştur. Türkiye bu konferansa ilk defa bakan düzeyinde katılmış ve bu yıldan sonra örgüt faaliyetlerine katılımını arttırmıştır. Türkiye'nin İİT'ye karşı değişen tavrının en önemli sebebi 1975'te düzenlenen söz konusu konferansta Kıbrıs konusunda üye ülkelerden beklenen desteğin alınması olmuştur. Konferansa Türk Federe Devleti Başkanı Rauf Denktaş ve Kıbrıs Müftüsü konuk olarak katılmışlar ve Denktaş konferansta Kıbrıs Türklerinin sorunlarını anlatmıştır. Konferans sonucunda yayınlanan bildiri ise Türkiye'ye Kıbrıs konusunda destek açıklaması yapılmıştır (Doğan, 2016: 15). Türkiye'nin Müslüman liderlerden aldığı bu destek İİT ile ilişkilerinin gelişmesini ve örgüt faaliyetlerine daha aktif bir şekilde katılmasını beraberinde getirmiştir.

1975 yılı sonrası Türkiye'nin İİT ile ilişkilerindeki gelişmenin en önemli göstergesi 1976 yılında 7. Dışişleri Bakanları Konferansı'nın İstanbul'da yapılması olmuştur. Ayrıca bu konferansta Türkiye tarafından İİT'nin kültürel bir alt organı olarak IRCİCA'nın (İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) Türkiye'de kurulması teklif edilmiş, bu durum da gelişen ilişkilerin bir diğer göstergesi olmuştur. Yine söz konusu toplantıda Türkiye İİT'ye hukuki olarak tam üye olma kararını da açıklamış (Milliyet, 1976) fakat bu karar laiklik tartışmaları sebebiyle mecliste kabul edilmemiştir.

İİT ile gelişen ilişkilerin asıl ivme kazandığı dönem ise Turgut Özal'ın önce Başbakan Yardımcısı ve Başbakan, daha sonra Cumhurbaşkanı olarak ülke siyasetinde etkili olmasıyla başlamıştır (Ataman ve Gökşen, 2014: 24). Özal döneminde Türkiye İİT Konferanslarına eşit düzeyde katılım göstermiş ve örgüt içerisindeki etkinliğini arttırmıştır. İkili ilişkilerdeki en önemli gelişme ilk olarak Türkiye'nin 1981'de yapılan 3. İslam Zirvesi'ne başbakan düzeyinde katılmasıydı. Türkiye'nin örgüte artan bu ilgisine karşılık İİT, önceden gözlemci statüsüyle toplantılara katılan Kıbrıs Türk Yönetimine 1981 yılındaki toplantıya Türk Federe Devleti adıyla katılma imkânı tanımıştır. 1983 yılında ise Dışişleri Bakanları Konferansı'nda Kıbrıs'ta

iki ayrı toplumun varlığı kabul edilmiştir (Balcı, 2013: 178). Karşılıklı olarak gelişen ilişkiler 1984 yılında Türkiye'nin 4. İslam Zirvesi'ne Cumhurbaşkanı düzeyinde katılımıyla devam etmiştir. Bu zirvede Cumhurbaşkanı Kenan Evren konferans başkan yardımcılığı ile Ekonomik ve Ticari Daimi İşbirliği Komitesi'nin (İSEDAK) başkanlığına seçilmiş (Balcı, 178) ve Türkiye, bundan sonraki tüm toplantılara eşit statülerde katılım göstermiştir.

Özal döneminde İİT ile ilişkiler siyasi alanın yanında ekonomik olarak da geliştirilmiştir. Türkiye, Özal liderliğinde İslam Kalkınma Bankası'ndaki katkı payını önemli derecede arttırmıştır. Türkiye'nin payı 1981 yılında 10 milyon İslam Dinarı iken 1985 yılında 1690 milyon İslam dinarına yükselmiştir. Bu yükseliş Türkiye'yi bankadaki beşinci en büyük ortak konumuna getirmiş ve Türkiye bankanın yönetim kurulunda daimî temsil hakkı kazanan beş ülkeden (Suudi Arabistan, Libya, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri) biri olmuştur (Ataman, 2006: 613).

Türkiye 1980'li yıllardan itibaren İİT platformunda daha aktif bir rol almaya başlarken aynı zamanda kurumun uluslararası meselelerde etkin olması için de çaba göstermiştir. Bu yıllarda Türkiye, İİT'yi sadece Türk dış politikasının bir aracı değil, aynı zamanda İslam dünyasını ilgilendiren uluslararası sorunların tartışıldığı ve gündemin Türkiye tarafından belirlendiği bir platform haline getirmeye çalışmıştır (Ataman ve Gökşen, 2014: 24). Bu çerçevede Türkiye 1987 ve 1990 yıllarında Bulgaristan'daki Türklerin ve Bosna Savaşı'nda Bosnalı Müslümanların sorunlarını İİT konferans gündemine taşımış ve üye devletlerin bu konularda harekete geçmesini sağlamıştır. 28 Ocak 1987 tarihinde İİT Genel Kurul Toplantısı'nda Cumhurbaşkanı Kenan Evren Müslüman liderleri Müslüman Türk azınlığa baskı yaparak Bulgarlaştırmaya çalışan Bulgaristan Hükümeti'ne baskı yapılması çağrısında bulunmuştur (Milliyet, 1987). Yine 1992 yılında Türkiye Bosna Savaşı'nın sona erdirilmesi amacıyla Müslüman ülkeleri İİT olağanüstü kongresinde toplanmaya çağırmıştır. Türkiye'nin bu çağrı-

sıyla Müslüman ülkeler 17-18 Haziran tarihlerinde İstanbul’da Bosnalı Müslümanların durumunu görüşmüşlerdir (Milliyet, 1992).

1980 ve 1990’lı yıllarda artarak gelişen Türkiye-İİT ilişkileri, 2000’li yıllarla birlikte Türkiye’nin İİT platformunda aktif ve yönlendirici bir rol almaya dönük politikalarıyla en üst düzeye ulaşmıştır. Bu bağlamda AK Parti’nin iktidara geldiği 2002 yılı ikili ilişkilerde önemli bir dönüm noktasıdır. Zira bu dönemden itibaren AK Parti, Türkiye’nin Ortadoğu ülkeleri ve İslam dünyasıyla ilişkilerinde yeni bir açılım süreci başlatmıştır. Bu sürecin bir parçası olarak Ekmeleddin İhsanoğlu AK Parti’nin desteği ile İİT Genel Sekreterliğine seçilmiş böylelikle Türkiye İİT platformunda doğrudan etkin bir aktör konumuna gelmiştir.

AK Parti’nin en önemli dış politika hedeflerinden biri Türkiye’nin “düzen kurucu bir aktör” olarak bölgesel ve uluslararası düzenin kurulmasında ve şekillenmesinde öncü bir rol oynaması ve sorunların çözümüne doğrudan müdahil olabilmesiydi. Söz konusu hedef doğrultusunda AK Parti hükümeti uluslararası örgütlerde aktif rol almayı bölgesel etkinliğin artırılmasında önemli bir araç olarak görmüştür. Bu çerçevede AK Parti hükümeti iktidara geldiği yıldan itibaren İİT’de reform ve değişim ihtiyacını vurgulayarak örgütle yeni bir ilişki biçimi inşa etmeye çalıştı. Zira Ekmeleddin İhsanoğlu’nun İİT Genel Sekreteri seçildiği 2004 yılında dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül kendi adaylarının seçilmesi durumunda örgütün yeniden yapılandırılmasını başarabileceklerini ifade etmiştir (Miş ve Yanık, 2014: 13). Gül’ün bu ifadesi Türkiye’nin İİT ile geliştirilmek istenen yeni ilişki biçimini özetlemesi bakımından önemlidir.

İhsanoğlu’nun sekreterliği ile birlikte AK Parti, gerek İİT’nin bir takım reformlarla yeniden yapılandırılması gerekse de ikili ilişkilere Türkiye’nin daha aktif ve yönlendirici olduğu yeni bir boyut kazandırılması yönündeki hedeflerinde önemli kazanımlar elde etmiştir. İhsanoğlu’nun İİT Genel Sekreteri olduğu dönemde İİT’nin yoğunlaştığı temel meseleler şu şekildedir: İslam ülkelerinin kendi arala-

rındaki diyalog mekanizmalarını ve dini otoriteler arasındaki eşgüdümü geliştirmek, İslam dünyasında mezhep çatışması gibi ayrılıkçı hareketlerle mücadele etmek, İslamofobi ile mücadele etmek ve İslam'ın gerçek anlamda öğrenilmesi için çalışmalar yapmak, İİT'nin kurumsal yapı ve işleyişi ile ilgili reformlar yapmak ve dinler arası diyalogu geliştirmek (İhsanoğlu, 2013: 306-314).

İhsanoğlu'nun sekreterliği döneminde bahsi geçen hedefler konusunda önemli adımlar atılmış ve İslam dünyasını ilgilendiren meselelerde birtakım gelişmeler elde edilmiştir. Fakat konumuz açısından daha önemli olan husus İİT'deki aktif rolü ile AK Parti'nin Türkiye'nin bölgesel ve uluslararası etkinliğini artırma bakımından önemli kazanımlar elde etmiş olmasıdır. Dolayısıyla İİT ile geliştirilen ikili ilişkiler Türkiye'ye 2002 yılından itibaren AK Parti ile hedeflediği bölgesel ve küresel alanda etkin ve faal bir ülke olma konusunda önemli bir platform sunmuştur.

Körfez İşbirliği Konseyi (KİK)

Körfez İşbirliği Konseyi (KİK), Basra Körfezi'ne kıyısı bulunan ve ortak tarihi, kültürel, coğrafi, sosyal özelliklere sahip 6 ülkeyi (Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Suudi Arabistan, Umman, Katar, Kuveyt) bir araya getiren bölgesel bir örgüttür. Örgütün kuruluş amacı üye ülkeler arasındaki bütünleşmenin sağlanması, üye ülkelerin ekonomik ve siyasi güçlerinin bir araya getirilerek bölgesel bir güç oluşturulmasıdır. Örgütün kurulmasına 4 Şubat 1981 tarihinde Riyad'da, bahsi geçen 6 Körfez ülkesinin Dışişleri Bakanlarınca karar verilmiştir. Örgüt şartı ise 25 Mayıs 1981 tarihinde Abu Dabi'de imzalanmıştır. KİK'in Genel Sekreterliği, kurulduğu tarihten bu yana Riyad'da olup örgütün temel organları, Yüksek Konsey, Bakanlar Konseyi ve Genel Sekreterlik birimlerinden oluşmaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı).

Türkiye, Körfez İşbirliği Konseyi'ne üye olmayıp 2008 yılından bu yana Stratejik Diyalog Ortağı konumundadır. İkili ilişkilere bakıl-

dığında AK Parti dönemine kadar kurumsal bir ilişkinin gelişmediği ve bölgeyle ilişkilerin birtakım resmi ziyaretlerle sınırlı kaldığı görülmektedir. AK Parti dönemi ile birlikte değişen dış politika anlayışı gerek KİK ile kurulan kurumsal ilişkiyi gerekse de üye devletleriyle kurulan ilişkileri önemli ölçüde geliştirmiştir. Gelişen kurumsal ve bölgesel ilişkilerle Türkiye, Körfez ülkeleriyle birçok yatırım ve ticari anlaşmalar ile işbirliği anlaşmalarına imza atmıştır.

Türkiye siyaseti açısından KİK'in en temel önemi, KİK bölgesinin ekonomik açıdan Türkiye'ye sunduğu olanaklardır. Öncelikle KİK bölgesi petrol rezervleri ve ihracatı bakımından dünyanın önde gelen ülkelerinin bulunduğu bir bölgedir. Bu açıdan ikili ilişkilerin geliştirilmesi Türkiye'nin enerji konusundaki ihtiyacının karşılanması açısından büyük bir fırsat olarak görülmüştür. Bununla birlikte bölgenin düzenli enerji üretiminden dolayı küresel mali kriz ortamlarında bile bölge ekonomisi ciddi bir zarar görmemekte ve bu durum Türkiye'ye bölgedeki yatırım ve ticari ilişkiler konusunda önemli olanaklar vaat etmektedir. Ayrıca bahsi geçen ekonomik avantajların yanı sıra Körfez ülkelerinin diğer Ortadoğu ülkelerine nazaran istikrarlı bir siyasete sahip olması da Türkiye için bölgeyi cazip kılan bir diğer önemli unsurdur (Diriöz, 2009: 78). Dolayısıyla KİK ülkelerinin siyasi ve ekonomik alanlarda sahip olduğu bu özellikler, bu bölgeyle kurulacak diplomatik ve ekonomik ilişkileri bölgesel bir aktör olma hedefindeki Türkiye için oldukça önemli kılmıştır.

Türkiye ve Körfez İşbirliği Konseyi İlişkileri

Türkiye ve KİK ilişkilerinin tarihine bakıldığında öncelikle 2000'li yıllara kadar Körfez ülkelerinin Türkiye Cumhuriyeti'nin en az ilişki kurduğu ülkeler olduğunu belirtmek gerekir. Bu durumun en önemli göstergesi de bir Körfez ülkesi ile ilk üst düzey ziyaretin 1981 yılında yapılmış olmasıdır (Akkaya, 2013: 20). Söz konusu ziyaret 8 Eylül 1981'de Devlet Başkanı Kenan Evren'in resmi konuğu olarak Kuveyt Devlet Başkanı Cabir el-Ahmet el-Sabah tarafından gerçek-

leştirilmiştir. Bu ziyaret o dönem de Körfez'den Türkiye'ye devlet başkanı düzeyinde ilk ziyaret olması dolayısıyla hükümet çevrelerinde “tarihi” olarak nitelenmiştir (Milliyet, 1981). Sonrasında 1982 ve 1985 yıllarında Kenan Evren Kuveyt'e (Milliyet, 1982), dönemin Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu Katar'a (Milliyet, 1985) bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretlerde geliştirilebilecek ekonomik işbirliği alanları üzerinde durulmuş ve birtakım ortak projelere imzalar atılmıştır. Yine 1990'lı yıllarda da Körfez ülkeleri ile ilişkiler birtakım vergi uygulamaları, endüstriyel ve teknik işbirliğini kapsayan ekonomik anlaşmalar ile geliştirilmeye çalışılmıştır (Akkaya, 2013: 20). Fakat daha önceden de belirtildiği gibi sözü edilen bu dönemlerde Körfez ülkeleri ile kurulan ilişkiler bölgesel düzeyde kalmış ve KİK ile kurumsal düzeyde bir ilişki geliştirilmemiştir.

Türkiye'nin KİK ile kurduğu kurumsal ilişkinin başlangıcı 30 Mayıs 2005 tarihinde Bahreyn'in başkenti Manama'da imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti ve KİK Üyesi Ülkeler Arasında Ekonomik İşbirliğine İlişkin Çerçeve Anlaşması”na dayanmaktadır. 15 Kasım 2005'te ise Riyad'da Türkiye-KİK Serbest Ticaret Anlaşması müzakereleri başlamıştır. Türkiye ve KİK arasında başlayan kurumsal ilişkiler Türkiye açısından bölgesel bir aktör olma yolunda iktisadi ve siyasi açıdan önemli bir adımı teşkil ediyordu. Körfez ülkeleri açısından ise Türkiye, ekonomik ilişkiler bakımından önemli bir partner iken bölgesel güç dengeleri açısından da özellikle Suudi Arabistan için oldukça önemliydi. Zira o dönem Amerikan işgali ile Irak'ta mezhepsel dengelerin değiştiği ve Irak'ın, İran'ın Şii etkisine açık hale geldiği bir dönemdi. Bu etki gerek önemli oranda Şii nüfuzu barındıran Suudi Arabistan gerekse de güçlü bir Sunni bloku temsil eden diğer Körfez ülkeleri açısından büyük bir tehditti. Dolayısıyla Türkiye ile kurulacak ilişkiler KİK ülkeleri için İran'ın etkisini ve bölgesel güç dengesini dengeleyebilecek bir niteliğe sahipti (Baybars, 2015: 157). Sözü edilen bu sebepler karşılıklı olarak kurulacak ilişkilere verilen önemi arttırdı ve ikili ilişkiler gelişerek devam etti.

Türkiye ve KİK arasında gelişerek devam eden ilişkilerde 2008 yılı bir dönüm noktası oldu. 2 Eylül 2008 tarihinde Cidde’de yapılan Türkiye-KİK Dışişleri Bakanları Toplantısında Türkiye ve KİK arasında stratejik diyalog mekanizması tesis eden Mutabakat Muhtırası imzalandı. Stratejik diyalog mekanizması ile Türkiye Stratejik Diyalog Ortağı olarak ilan edilmiş ve ilişkilerin ekonomik alanın yanında siyasi ve kültürel alanlarda da derinleştirilebilmesine yönelik adım atılmıştır. Mutabakat uyarınca taraflar periyodik olarak “Türkiye-KİK Stratejik Diyalog” temelli Bakanlar Toplantısı yapmaya karar vermişlerdir. Söz konusu mutabakat KİK’in üye ülkeler dışında bir ülkeyle sahip olduğu ilk düzenli danışma sürecini oluşturması bakımından büyük önem taşımaktadır ve karşılıklı olarak ikili ilişkilere verilen önemi göstermektedir (Diriöz, 2009: 80). Stratejik diyalog anlaşması temelinde düzenlenen ikinci Bakanlar Toplantısı 8 Temmuz 2009’da İstanbul’da, 3. Bakanlar Toplantısı ise 17 Ekim 2010 tarihinde Kuveyt’te gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda 2011- 2012 yılları için ticaret, yatırım, enerji, ziraat, gıda güvenliği, ulaşım ve taşımacılık, kültür, medya ve sağlık konularında işbirliğine dayalı eylem planı çıkarılmıştır. 4. Bakanlar toplantısı ise 2012 yılı 28 Ocak’ta İstanbul’da düzenlenmiştir (Fadhel, 2016: 132-133).

Türkiye ve KİK arasında ilerleyen ilişkiler ve karşılıklı başlatılan diyalog mekanizması ile iktisadi ilişkilerde ciddi gelişmeler kaydedildi. Sayısal verilere bakıldığında Türkiye ile KİK ülkeleri arasındaki ticaret hacmi 2002’de 1,5 milyar Dolar iken 2011’de 12,5 milyar dolara yükselmiştir (Turk Press, 2017). Bu rakamın 2016 yılı sonunda ise 16 milyar dolara ulaşmış olduğu görülmektedir (Milliyet, 2016). Bununla birlikte Türkiye’nin 2007-2016 yılları arasında Suudi Arabistan, Bahreyn ve Katar’a yapmış olduğu ihracat yaklaşık 33 milyar dolara ulaşmıştır (Daily Sabah, 2017). Ayrıca gelişen bu ilişkiler turizme de yansımış ve 2016 yılında Körfez ülkelerinden Türkiye’ye gelen turist sayısı 750 bini bulmuştur (The New Khalij, 2016).

Türkiye’nin Körfez ülkeleriyle ekonomik ilişkileri gelişerek de-

vam ederken KİK ile kurulan kurumsal ilişkide 2012-2016 yılları arasında bir gerginlik süreci yaşanmıştır. Bu gerginliğin temel nedeni ise 2011 Arap Ayaklanmaları ile başlayan yeni süreçte Türkiye ve KİK ülkelerinin bazı siyasi meselelerde birbirine zıt tutumlar izlemiş olmalarıydı. İkili gerginliğe sebep olan ve Stratejik Diyalog Bakanlar Toplantısı'nın 4 yıl boyunca yapılmasını engelleyen en temel mesele Müslüman Kardeşler konusunda Türkiye ve Körfez ülkelerinin muhalif konumlarda yer alması oldu. Özellikle Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Kuveyt'in mevcut politik sistemlerine ve ulusal güvenliklerine tehdit olarak gördükleri Müslüman Kardeşler'in Türkiye tarafından açık bir dille desteklenmesi ve hatta örgüt ileri gelenlerinin Türkiye'de misafir edilmeleri bahsi geçen Körfez ülkelerinin tepkisine neden olmuştur. Fakat 2016 yılında kurumsal düzeyde yaşanan bu gerginlik son bulmuş ve 4 yıl aradan sonra 12-13 Ekim tarihlerinde 5. Stratejik Diyalog Bakanlar Toplantısı Suudi Arabistan'da gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 2016 yılı içinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Suudi Arabistan, Katar, Bahreyn ve Kuveyt liderleri ile sayısı 12'yi bulan özel zirve toplantıları gerçekleştirmiştir (Turkey-Post, 2016). Bu gelişmelere ek olarak 1-2 Kasım 2016 tarihlerinde TOBB ve Körfez İşbirliği Konseyi Odaları Federasyonu tarafından Manama'da 2. Körfez-Türkiye İş ve Yatırım Forumu düzenlenmiştir. Forumda Türk iş adamlarının Körfez ülkelerindeki iş adamlarıyla yaklaşık 380 milyon dolarlık ticari görüşme yaptığı belirtilmiştir (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, 2016).

Toparlanacak olursa KİK ve Türkiye'nin kurumsal ilişkileri 2005 gibi geç bir tarihte başlamış fakat bu tarihten günümüze özellikle iktisadi alanda oldukça önemli gelişmeler kat edilmiştir. Gerek KİK bölgesi gerekse Türkiye, ülkelerinin Ortadoğu'da en istikrarlı ekonomik ve siyasi yapıya sahip olmalarından dolayı ikili ilişkileri oldukça önemli görmektedir. Ayrıca iktisadi ve siyasi alanlarda geliştirilecek ilişki ve işbirlikleri taraflar nezdinde bölgesel güç dengeleri açısından da önemli görülmektedir. Bu sebeplerle ikili ilişkilerin ge-

liştiği süreçte birtakım bölgesel meselelerde yaşanan muhalif tutumların ilişkilerde ciddi bir hasara yol açmasına izin verilmemiş ve ilişkiler karşılıklı olarak geliştirilmeye devam etmiştir.

Gelişen Sekiz Ülke (D-8)

D-8 1997 yılında Refahiyol Hükümeti döneminde küresel bir örgüt olma amacı ile Türkiye'nin öncülüğünde kurulan bir örgüttür. Örgüt resmi olarak 15 Haziran 1997 tarihinde İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır ve Nijerya'nın katılımıyla İstanbul'da gerçekleştirilen Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi'nde yayınlanan "İstanbul Deklarasyonu" ile kurulmuştur (T.C. Ekonomi Bakanlığı Anlaşmalar Genel Müdürlüğü: 1). Yayınlanan deklarasyona göre D-8'in, "Grubun ortak hedef, amaç ve ilkelerine inanan ve ortak bağlara sahip olan diğer gelişmekte olan ülkelerin üyeliğine açık küresel bir örgüt olması" kararlaştırılmıştır (Sabah, 1997). Örgüt üye ülkeler arasında ekonomik ve ticari işbirliğinin geliştirilmesine yönelik bir oluşum olup temel amaçları şu şekildedir: kalkınma yolunda olan üye ülkelerin dünya ekonomisi içindeki konumlarını iyileştirmek, ticari ilişkilerini çeşitlendirmek ve ticaret alanında üye ülkelere yeni imkanlar yaratmak, uluslararası seviyede karar verme mekanizmalarına güçlü biçimde katılımlarını sağlamak ve ülke halklarının yaşam seviyesini yükseltmektir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı). Örgüte üye olan ülkelerin hepsi aynı zamanda İT'ye de üye olup İT içinde teknolojik ve ekonomik kalkınma düzeyleri, ticari potansiyelleri ve nüfusları itibariyle önde gelen ülkelerdir.

D-8'in Türkiye siyasetindeki yerine bakıldığında, örgüt Refahiyol Hükümeti döneminde Türkiye'nin liderliğinde İslam ülkelerini bir araya getirerek dünya ekonomi ve siyasetindeki görünürlüklerini arttıracak bir proje olarak büyük amaçlarla kurulmuştur. Fakat örgüt kurulduktan çok kısa süre sonra Refahiyol Hükümeti'nin istifası, örgütün de kuruluş amaçlarını gerçekleştirememesine yol açmıştır. Bununla birlikte AK Parti döneminin Türkiye dış politikasına yeni bir boyut ge-

tirmesi ile D-8'in yeni bir dinamizm kazandığını söylemek mümkündür. Fakat günümüzde de bu dinamizm beklenenin altındadır.

Türkiye ve D-8 İlişkileri

D-8'in temelleri Necmettin Erbakan'ın başbakanlığı döneminde 22 Ekim 1996 tarihinde yukarıda sözü edilen üye ülkelerin katılımıyla İstanbul'da düzenlenen "Kalkınmada İşbirliği Konferansı" ile birlikte atılmıştır. Erbakan, bu örgütün kurulmasına ön ayak olan temel aktör olup hedefi, İslam ülkelerinin ekonomik bir örgütlenme temelinde bir araya gelerek dünya ekonomisinde söz sahibi olmasıdır (Taştekin, 2006: 241). Hatta bu hedefi yansıtması bağlamında örgütün ilk olarak sekiz İslam ülkesini temsil etmesi amacıyla "Müslüman Sekizler (M-8)" ismiyle kurulması kararlaştırılmıştır. Fakat sonrasında gerek Türkiye iç siyasetinde yol açabileceği tepkiler gerekse de ekonomik örgütlenmenin evrensel niteliklerine uymayacağı sebepleriyle örgütün isminin Gelişmekte olan Sekizler kavramının İngilizce ifadesi olan "Developing 8 (D-8)" olmasına karar verilmiştir (Taştekin, 2006: 227). Erbakan'ın dış politika anlayışını yansıtan bu örgüt hedeflendiği gibi 1997 yılı Haziran ayında kurulmuş fakat Erbakan'ın aynı ay Başbakanlık'tan istifa etmesi ve siyasetten uzaklaştırılması D-8'in uzun dönem akim kalmasına sebep olmuştur.

Türkiye devleti, İslamcı referanslar temelinde şekillenen bir dış politika çıktısı olan D-8'e Erbakan'ın siyasetten uzaklaştırılmasından sonra fazla önem vermemiştir. Örgütün zirvelerine Cumhurbaşkanı düzeyinde katılım sağlanmış fakat örgütün kuruluş amaçları yolunda somut adımlar atılmamıştır. Dolayısıyla D-8 ilk on yılında, toplantıların gerçekleştirilmesi gibi teknik şartlarının yerine getirilmesi dışında herhangi bir gelişme elde edememiştir. D-8'in tekrar bölgesel ilişkilerde önemli görülerek somut projelere dahil edilmesi yine İslamcı fikirlerin yer aldığı dış politika anlayışına sahip AK Parti hükümeti ile gerçekleşmiştir. Bu çerçevede ilk önemli adım 2006 yılında Endonezya'da düzenlenen Zirve toplantısında atılmıştır. Bu top-

lantıda “Gümrük Alanında İdari Yardımlaşma İşbirliği Anlaşması” ve “D-8 Üyesi Ülkeler Arasında Tercihli Ticaret Anlaşması” imzalanmıştır. (Dünya Bülteni, 2006) Bu anlaşmalar ile örgütün uzun süredir durağan olan yapısının aktif hale getirilmesi ve üyeler arası ticari işbirliğinin artırılması amaçlanmıştır.

2006 yılında imzalanan D-8 Üyesi Ülkeler Arasında Tercihli Ticaret Anlaşması örgüte yapısal bir canlılık getirmiş olsa da örgüt tarihinde dönüm noktası kabul edilen gelişme 22 Kasım 2012’de Pakistan’da düzenlenen Sekizinci D-8 Zirvesi’dir. Zira Pakistan’ın başkenti İslamabad’da düzenlenen zirvenin önemini, zirve öncesinde dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan şu sözleri ile ifade etmiştir: “Merhum Necmettin Erbakan hocamızın gayretleriyle teşekkül eden D-8 oluşumunun daha aktif ve daha belirleyici roller üstlenmesi için Pakistan’da 8 ülke olarak bir araya geleceğiz. Ziyaretimiz esnasında Pakistan Cumhurbaşkanı ve Başbakan’ın yanı sıra zirveye katılan tüm liderlerle gerek ikili, gerek üçlü, gerekse toplu olarak görüşmelerimiz olacak.” Ayrıca zirvede dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu tarafından örgütün hukuki zeminini teşkil eden bir Şartı’nın olmamasına binaen önerilen “D-8 Ekonomik İşbirliği Şartı” imzalanmıştır. Bu şartın kabulü ile örgütün ilerleyen dönemde güçlü bir kurumsal temele ve işbirliği projelerine rehberlik edecek kapsamlı bir yol haritasına kavuşması amaçlanmıştır. Bununla birlikte zirvede “2012 İslamabad Barış ve Refah İçin Demokratik Ortaklık Deklarasyonu” yayınlanmış ve “2012-2030 D-8 Küresel Vizyon” Belgesi ilan edilmiştir (Eighth D-8 Summit, 2012).

2012 yılındaki zirvede Türkiye’nin öncülüğünde imzalanan Örgüt Şartı ve örgütün yeni vizyonunun ortaya konulması ile kurumsal kimlik güçlendirilmiş ve örgüte belli bir dinamizm kazandırılmıştır. Bu çerçevede örgütün ekonomik hacmine bakıldığında kurulduğu tarihte üye ülkeler arasındaki ticaret hacmi 20 milyar Dolar iken 2017 yılı itibari ile bu rakamın 120 milyar dolara çıktığı görülmektedir. Söz konusu rakamın 2018 yılında da 500 milyar dolara çıkması he-

deflenmektedir (Anadolu Ajansı, 2017).

Toparlanacak olursa D-8 ilk olarak İslam ülkelerinin ekonomik bir örgütlenme temelinde bir araya gelerek dünya ekonomisinde söz sahibi olma düşüncesi temelinde kurulmuştur. Fakat Türkiye iç siyasetindeki değişiklikler ve bunun getirdiği ideolojik farklılıklar örgütün uzun süre işlevsel bir başarı elde etmesine mani olmuştur. AK Parti döneminde ise örgüt gerek kurumsal kimliği gerekse faaliyetleri açısından önemli bir mesafe kat etmiştir. Bununla birlikte yine de bugün örgütün kuruluş amacının oldukça uzağında kaldığı ve yalnızca üye ülkelere işbirliğini geliştirme zemini sunan bir forum niteliğinde olduğu söylenmelidir.

Arap Ligi (AL)

Arap Ligi (Arap Birliği) II. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlıklarını kazanan Mısır, Irak, Lübnan, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan ve Yemen tarafından 22 Mart 1945'te Kahire merkezli olarak kurulmuştur. Daha sonra bağımsızlıklarını kazanan Libya, Sudan, Fas, Tunus, Kuveyt, Cezayir, Filistin, Bahreyn, Umman, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Moritanya, Somali, Cibuti ve Komar Adaları'nın da Birliğe katılmasıyla örgüt bugün 22 üyeden oluşmaktadır.²

Örgütün üç temel amacı bulunmaktadır ve bu amaçlar şöyledir: Arap ülkeleri arasında işbirliği ve dayanışmayı güçlendirmek, Arap ülkelerini ilgilendiren konularda ortak tutum geliştirmek ve Arap ülkelerinin çıkarları doğrultusunda çalışmaktır. Arap Birliği zaman içerisinde İsrail-Filistin ihtilafının çözümü, Lübnan'daki iç savaşın sona erdirilmesi, Irak'taki gruplar arasında uzlaşının sağlanması gibi konularda aktif rol oynamaya gayret etmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı). Fakat Birlik için en temel siyasi ortak nokta Arap Birliği Şartı'nın birinci ekinde değinilen Arap – İsrail uyuşmazlığı ve Filistin meselesidir. Buna göre Filistin sorunu tüm Arap ülkelerinin ortak me-

2. Suriye'nin üyeliği ülkede yaşanan iç savaş nedeniyle askıya alınmıştır.

selesidir ve Filistin bağımsız bir devlet olana kadar üye devletler bu konuda gayret gösterecektir. Günümüzde de Filistin meselesi tüm Arap Birliği zirvelerinin ortak konusu ve Birliği ayakta tutan en temel meseledir (Dönmez, 2015: 179).

Arap Birliği-Türkiye ilişkilerine bakıldığında ilk söylenmesi gereken ve ilişkileri belirleyen temel konu ilişkilerin ekonomiden ziyade siyaset temelinde şekillenmiş olmasıdır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse Türkiye'nin Arap Birliği ile kurduğu kurumsal ilişki, Türkiye'nin Birliğe üye devletler ile kurduğu bölgesel ilişkiye göre şekillenmiştir. Bu durumda da Türkiye-Arap Birliği ilişkileri hakkında uzun süreli bir istikrar döneminden bahsetmek zor olmaktadır. İkili ilişkileri belirleyen temel meselelere bakıldığında 1945'ten 2000'li yıllara ve 2000'den günümüze alınacak şekilde bir dönemlendirme yapılabilir. Bu tarih aralıklarından ilkinde Arap Birliği-Türkiye ilişkilerini belirleyen temel sorunlar Suriye-Türkiye arasındaki Hatay meselesi, Türkiye'nin İsrail'i tanınması ve İsrail ile geliştirdiği ilişkiler, Türkiye'nin Suriye ve Irak ile yaşadığı su sorunudur. 2000'li yıllardan günümüze gelen süreçte ise AK Parti'nin Arap ülkeleriyle sıcak ilişkilere dayanan politikalarıyla Türkiye Arap Birliği ile ilişkilerini geliştirmiş, Birlik'te gözlemci üye statüsünü elde etmiş ve ikili ilişkilerde daha istikrarlı bir sürece girilmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin Kuzey Irak'ta dönem dönem gerçekleştirdiği operasyonlar ve 2011 Arap ayaklanmaları ile Suriye ve Mısır'a karşı izlediği politikalar Birlikle ilişkilerin de gerilmesine sebep olmuştur.

Türkiye ve Arap Ligi İlişkileri

2000'li yılların başlarına kadar Türkiye ve Arap Ligi ilişkilerini etkileyen en temel meseleler Hatay meselesi, Türkiye-İsrail ilişkileri ve su sorunuydu. Öncelikle Hatay meselesinden başlamak gerekirse, Suriye 1946 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra Suriye yönetimi Türkiye'nin Hatay üzerindeki egemenliğinin hukuk dışı olduğunu ve bu konunun tıpkı Filistin sorunu gibi tüm Arap dünyasını ilgilendir-

diğini belirtmiştir (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2002: 616). Suriye Türkiye ile ilişkilerde Hatay konusunu daima gündemde tutmuş ve bu sebeple Arap liderleri de Hatay'a Suriye'nin Türkiye tarafından koparılmış bir parçası gözüyle bakmışlardır. Bu durum da Hatay meselesinin iki komşu ülke arasındaki bir mesele olmasından çok Türk-Arap meselesi olarak algılanmasına ve Türkiye-Arap Ligi ilişkilerinin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur (Dönmez, 2015: 197).

İkinci mesele olarak Türkiye-İsrail ilişkilerinin Türkiye-Arap Ligi ilişkilerine etkisine bakıldığında burada en önemli tarih Türkiye'nin İsrail'i tanıdığı 1949 yılıdır. Türkiye Batı yanlısı politikalarının bir sonucu olarak İsrail'i tanımasıyla İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olmuş ve Arap ülkelerinden büyük tepki almıştır. Türkiye'nin İsrail konusundaki bu tavrı en temel meselesi İsrail-Filistin sorunu olan Arap Ligi ile ilişkilerini doğrudan olumsuz bir şekilde etkilemiş ve belki en önemlisi Arap Ligi'nin Türkiye'ye karşı uzun süre devam edecek olan önyargılı ve şüpheli bir tavrına neden olmuştur. Zira bu tavrın en açık göstergelerinden biri 1996 yılında Türkiye ve İsrail arasında imzalanan askeri anlaşma üzerine ortaya çıkmıştır. Arap Birliği Genel Sekreter Yardımcısı Türkiye-İsrail arasında imzalanan söz konusu anlaşmanın Suriye, Lübnan, Irak ve diğer Arap ülkeleri için doğrudan bir tehdit ve İsrail ile Türkiye'nin Arap ülkelere karşı kötü niyetlerinin göstergesi olduğunu belirtmiştir (Milliyet, 1996a). Dolayısıyla Türkiye'nin İsrail'i tanıması ve sonrasında geliştirdiği ilişkiler, Arap Ligi ile ilişkilerini olumsuz etkileyen en önemli konulardan olmuştur.

Türkiye-Arap Ligi ilişkilerini etkileyen üçüncü sorun Türkiye, Suriye ve Irak arasında ortaya çıkan su sorunudur. Bu sorun Fırat ve Dicle sularının paylaşımı konusunda yaşanmıştır. Türkiye, Fırat ve Dicle Nehirlerini "sınırı aşan sular" olarak tanımlarken Suriye ve Irak "uluslararası sular" olarak görmekte ve Türkiye'nin bu nehirler üzerinde tek başına tasarruf hakkı olmadığını savunmaktadır (Dönmez, 2015: 197). Türkiye'nin 1980'li yıllarda GAP Projesine başlaması ise sorunun da-

ha da tırmanmasına yol açmış ve Suriye, Türkiye ile arasındaki su sorununu Arap Ligi gündemine taşımıştır. Arap Ligi, toplantı sonucunda çıkan kararda Türkiye’yi Dicle-Fırat sularının yeniden paylaşılması konusunda Suriye ve Irak ile diyaloga çağırılmış ve Türkiye’yi iki nehir üzerinde Suriye ve Irak’a danışmadan yürüttüğü bütün baraj projelerini durdurmaya davet etmiştir (Milliyet, 1996b). Sonuç olarak Hatay sorununda olduğu gibi su sorununda da bölgesel ilişkilerdeki gerginlik Arap Birliği gündemine taşınmış ve bu durum Türkiye’nin Arap Ligi ile ilişkilerini olumsuz etkilemiştir.

2000’li yıllara gelindiğinde AK Parti Hükümeti ile birlikte Türkiye’nin Arap Ligi ile ilişkilerinde önemli gelişmeler elde ettiği söylenmelidir. Öncelikle 22 Eylül 2004 tarihinde ikili ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla “Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ile Arap Ligi Genel Sekreterliği Arasında Mutabakat Muhtırası” imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre taraflar ortak çıkarları bulunan bölgesel ve uluslararası konularda eşgüdümü artırmak amacıyla siyasi diyalogu geliştirecek ve siyasal-ekonomik işbirliği alanları kuracaklardır (Resmi Gazete, 2009). Daha sonra 6 Eylül 2006 tarihinde Arap Ligi Dışişleri Bakanları Konseyi toplantısında Türkiye ile Arap Ligi arasında siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkileri geliştirmek amacıyla Türk-Arap İşbirliği Forumu (TAF) kurulması kararı alınmıştır. Bu forumu kuran anlaşma 3 Kasım 2007 tarihinde İstanbul’da imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Türkiye ve Arap Ligi siyaset ve güvenlik, ekonomi, kültür, sosyal kalkınma ve Medeniyetler İttifakı Girişimi’nin güçlendirilmesi konularında işbirliği yapacaklardır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı). Ayrıca Türk Arap İşbirliği çerçevesinde her sene Dışişleri Bakanları seviyesinde İşbirliği Forumu düzenlenmesine karar verilmiştir. Bu karar doğrultusunda da 2008 (İstanbul), 2009 (Şam), 2010 (İstanbul), 2011 (Rabat) ve 2012 (İstanbul) tarihlerinde Türkiye-Arap Ligi arasında İşbirliği Forumları düzenlenmiştir (Jameat Alduval Alarabiyye). Bütün bu gelişmelere ek olarak 2010 yılında Türkiye, Arap Liginde gözlemci olma statüsünü de elde etmiştir.

Türkiye-Arap Ligi ilişkileri 2004 yılından itibaren 2012 tarihine kadar iyi giderken Arap Ayaklanmaları ile değişen bölgesel dengeler Türkiye-Arap Ligi ilişkilerini de etkilemiştir. Öncelikle Türkiye'nin Suriye'de başlayan iç savaşın doğrudan bir tarafı haline gelmesi Arap Ligi'nin tepkisine neden olmuştur. Bu tepkinin önemli bir yansıması 2012 yılında Arap Ligi zirvesinde yaşanmış ve Suriye meselesinin konuşulacağı zirveye gözlemci statüsünde olan Türkiye çağırılmamıştır (Hurriyet Daily News, 2012). Türkiye'nin kendisini de fazlasıyla ilgilendiren ve gözlemci olduğu bir toplantıdan dışlanmasına sebep olarak Türkiye'nin Suriye siyasetinin, Suriye'nin iç işlerine müdahale olarak yorumlanması ve Arap Ligi üyelerinin bundan rahatsız olması gösterilebilir. Sonrasında 2013'te Mısır'da yaşanan darbeye Türkiye'nin yine açık bir şekilde darbe karşıtı bir tavırla taraf olması Mısır ile ilişkilerinin bozulmasına yol açmış ve bu durum Arap Ligi ile ilişkileri de olumsuz etkilemiştir. Bunlarla birlikte Arap Ligi 2015 yılında da Türkiye'nin Kuzey Irak'ta PKK'ya yönelik gerçekleştirdiği hava operasyonlarını kınamış ve Türkiye'yi Irak'ın tüm topraklarındaki egemenliğine saygı göstermeye davet etmiştir (Yeni Akit, 2015).

Sonuç olarak görüleceği üzere Türkiye ve Arap Ligi arasında 2004 yılında başlayan olumlu gelişmeler yine bölgesel sorunlar sebebiyle ilerleme imkânı bulamamıştır. Bu durumda Türk-Arap İşbirliği çerçevesinde düzenlenen forumların da sonuncusu 2012 yılında İstanbul'da gerçekleşmiş ve sonrasında yeni bir forum düzenlenmemiştir. Bu çerçevede Arap Ligi ve Türkiye'nin ilişkilerine genel bir tarihsel perspektiften bakıldığında ilişkilerin bir türlü kurumsal bir form yakalayamadığı ve daima bölgesel sorunların gölgesi altında şekillendiği söylenebilmektedir.

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT-ECO)

ECO İran, Türkiye ve Pakistan'ın kurucu üye oldukları ticari ve ekonomik işbirliğine dayalı devletler arası bir örgüt olup örgütün diğer üyeleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan,

Türkmenistan ve Afganistan'dır. Örgütün temeli ilk olarak 1964 yılında İstanbul'da İran, Türkiye ve Pakistan'ın bir araya gelerek bölgesel işbirliğini geliştirmek amacıyla kurdukları Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (Regional Cooperation for Development) (RCD) ile atılmıştır. 1977 yılında İzmir Anlaşması ile yasal statüsüne kavuşan RCD'nin, 1979 yılında İran'da meydana gelen İslam Devrimi'nden sonra faaliyetleri askıya alınmış ve örgüt işlevsiz hale gelmiştir. Fakat 1980'li yılların başında sözü edilen üç kurucu üye ülkenin de ekonomik olarak önemli gelişmeler yakalaması tekrar bir araya gelmelerini sağlamıştır. Bu doğrultuda 1985 yılında İran, Türkiye ve Pakistan yine İzmir Anlaşması temel alınarak Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nı kurmuşlardır. Örgütün merkezi RCD'de olduğu gibi yine Tahran olarak belirlenmiştir. Örgüt özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlık kazanan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Afganistan'ın katılımıyla ekonomik anlamda önemli bir canlılık kazanmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı).

ECO'nun temel hedefi üye ülkelerin kalkınmalarına katkıda bulunmak, ECO bölgesi içinde ticari engelleri kaldırmak ve bölge içi ticareti geliştirmek, ECO bölgesinin küresel pazarlarla bütünleşmesini teşvik etmek ve üye ülkeler arasındaki kültürel ve tarihi bağları güçlendirmektir. Bu çerçevede örgüt için belirlenen hedefler şu şekildedir: ECO bölgesinin kaynaklarının harekete geçirilmesi, ECO bölgesinin tarım ve sanayi potansiyelinin etkin kullanımı, üye ülkelerin birbirleriyle ve dünya ile bağlantısını sağlayan ulaştırma ve haberleşme altyapısının geliştirilmesi, bölgede ekonomik serbestleşme ve özelleştirmenin sağlanması, uyuşturucu ticaretinin önlenmesi, ekoloji ve çevrenin korunması (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı).

Türkiye siyasetinde ECO'nun yerine bakıldığında, özellikle 2000 sonrası Türkiye'de yaşanan ekonomik gelişme ile birlikte ECO, bölgesel işbirliğini geliştirecek önemli bir forum olarak görülmektedir. Türkiye açısından ECO bölgesi, Doğu ile Batı'yı bir araya getiren geo-

stratejik konumu ve zengin enerji-doğal kaynakları ile ekonomik kalkınma ve işbirliği için büyük olanaklar vaat etmektedir. Zira 2010 yılında Türkiye'de düzenlenen ECO Zirvesinde dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ECO'ya atfedilen önemi şu ifade ile göstermiştir: “Eskiden ‘İpek Yolu’, ‘Baharat yolu’ olarak anılan bu güzergâhı, ülkelerimizin kolektif refahını artıracak bir enerji, ticaret, iletişim ve ulaşım koridoru haline getirmek temel önceliğimiz olmalıdır” (Haberler, 2010). Bu çerçevede Türkiye siyasetinde ECO'nun önemi ilk olarak bu bölgenin barındırdığı kalkınma potansiyeline bağlıdır. Türkiye bu potansiyelden yararlanarak bölgeyi ticaret, enerji ve nakliyat koridoruna çevirmeyi hedeflemektedir (Timetürk, 2017).

Bununla birlikte bölgenin sahip olduğu bu potansiyelin gereğince kullanılması halinde ECO'nun Batılı ekonomik örgütlere alternatif güçlü bir örgüt olabileceği belirtilmektedir. İkinci olarak, ECO Türk Devletleri bir araya getiren tek ekonomik kuruluş olması bağlamında Türkiye'ye bu devletlerle geliştirebileceği işbirliği ve dayanışma platformu sunmaktadır (Rzayev, 2011). Üçüncü olarak ise Türkiye tarihsel olarak birçok siyasi meselede zıt düştüğü komşusu İran ile ECO çatısı altında ekonomik ve kültürel işbirliği olanakları yakalamaktadır. Bu gibi sebepler çerçevesinde Türkiye, ECO ile ilişkilerini oldukça canlı tutmakta ve ECO'nun geliştirilmesi için önemli projelerde yer almaktadır.

Türkiye ve ECO İlişkileri

Türkiye'nin 1985 yılında kurucu üye olarak ECO'ya dâhil olması “çok boyutlu dış politika” ve “ekonomik karşılıklı bağımlılık” ilkeleri çerçevesinde bir dış politika izlemeye çalışan dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın inisiyatifi ile olmuştu. Özal başta ABD olmak üzere Batı'ya olan bağımlılığın azaltılmasının yolunun dış politikanın çeşitlendirilmesi ve komşular ile kurulacak ticari ilişkilerden geçtiğini düşünüyordu (İnat, 2015: 8, 9). Bu çerçevede Türkiye ECO'yu hem ticari ilişkilerini çeşitlendirebileceği hem de komşusu İran ile ilişkilerini geliştire-

rebileceği bir platform olarak görmüştür. 1992 yılında Türk Devletlerin ECO'ya katılması ise Türkiye için örgütün önemini arttırmıştır. Zira Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra ECO, Türk devletlerinde etkili olmaya çalışan Türkiye için önemli bir etkinlik alanı sunmuştur. Fakat tüm bu gelişmelerin yanı sıra ECO'nun Türkiye siyasetinde öneminin artması ve örgütle ilişkilerde Türkiye'nin aktif rol alması 2000 sonrasına denk gelmektedir. Bu durumun en temel iki sebebi AK Parti'nin izlemiş olduğu aktif-çok boyutlu dış politika ve Türkiye'nin ekonomik alanda ciddi gelişmeler elde etmiş olmasıdır.

Türkiye'nin 2000 sonrasında ECO ile ilişkilerinde önemli gelişmeler elde ettiği göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin bu ilişkide aktif bir siyaset izlediği ve örgütün kurumsal gelişmesine önyak olduğu üç temel husus vardır. Bunlar ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası, ECO Ticaret Anlaşması (ECOTA) ve ECO Ulaşım Koridoru'dur.

1. ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası (ECO Bank): ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası, Türkiye, İran ve Pakistan tarafından Ağustos 2005'te, bölgesel entegrasyonu hızlandırmak ve ECO bölgesinde ekonomik büyümeyi teşvik etmek amacıyla kurulan uluslararası bir finans kuruluşudur. Bankanın kuruluş maddeleri 1995 yılında İslamabad'da gerçekleştirilen 3. ECO Zirvesi'nde imzalanmış ve 2008 yılında banka İstanbul merkezli olarak faaliyetlerine başlamıştır. Bankanın temel hedefi bölgesel finans altyapısı temelinde birleştirici bir öge olmak ve ECO üye devletlerinde pazar ekonomilerinin, ekonomik büyümenin ve diğer ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini desteklemektir (Baykal, 2009). Fakat banka, faaliyetlerinin başlaması üzerinden bir hayli geçmiş olmasına rağmen, diğer çok-uluslu kalkınma bankaları gibi, istenilen düzeye ulaşamamıştır. Zira ECO içindeki tüm ülkeler bankaya üye değildir. Bu sebeple Türkiye ECO zirve ve komisyonlarında ECO Bank ile ECO bölgesinin yakalayacağı gelişmeyi vurgulamakta ve tüm üye ülkeleri ECO Bank'a üye olmaya çağırılmaktadır.

2. ECO Ticaret Anlaşması (ECOTA): ECOTA Türkiye, Afganistan, İran, Pakistan ve Tacikistan tarafından 17 Temmuz 2003'te imza-

lanmıştır. Anlaşmanın hedefi ECO içinde gümrük vergilerinin azaltılması ve örgüt içi ticaret hacminin genişletilmesidir. Anlaşma 2008 yılında yürürlüğe girmiştir fakat ECO içinde çoğu ülkenin taraf olmaması sebebiyle fiili olarak uygulanamamaktadır. Türkiye ECOTA'nın imzalanması hususunda en fazla çaba gösteren ülkedir ve katıldığı tüm ECO platformlarında üye ülkeleri anlaşmaya taraf olmaya çağırmaktadır. Türkiye'nin özellikle dikkat çektiği husus ECO bölgesinin önemli bir ekonomik kalkınma potansiyeline sahip olmasına rağmen bölge içi ticaret hacminin yüzde yedi gibi az bir rakamda kalmış olmasıdır. Bu sebeple Türkiye bölgenin potansiyelinden yararlanılması ve ECO'nun asıl amacına ulaşması açısından ECOTA'yı bir zorunluluk olarak görmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2012).

3. ECO Ulaşım Koridoru: ECO bölgesinde Türkiye ve bölge ülkeleri arasındaki ticaret akışının kolaylaştırılması ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi için Türkiye ECO bölgesinde ulaşım ve taşımacılık koridorunun kurulmasına büyük önem vermekte ve bu konudaki çalışmaları desteklemektedir. Bu çerçevede 16 Nisan 2012 tarihinde gerçekleştirilen İslamabad-Tahran-İstanbul (ITI) Koridoru 1. Toplantısı ile Türkiye, İran ve Pakistan arasında yeni bir uluslararası karayolu koridoru oluşturulmasına karar verilmiştir. Ayrıca Kırgızistan-Tacikistan-Afganistan-İran (KTAI) arasında da KTAI Koridoru tesis edilmesi kararlaştırılmıştır. Türkiye oluşturulan bu ulaşım koridorları ile taşımacılık işlemlerinin uluslararası standartlar çerçevesinde hızla gerçekleşeceği ve ECO ülkeleri arasında transit ticaretin gelişeceği hususlarına dikkat çekerek yapılan çalışmaları desteklemektedir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı).

Netice olarak Türkiye, ECO ile ilişkilerinde bahsi geçen üç konu üzerinde ısrarla durmaktadır. ECO zirve ve toplantılarında Türkiye siyasetçileri ECO bölgesinin ekonomik ve ticari iş birliği bağlamında muazzam bir potansiyeli haiz olduğunu fakat bu potansiyelin yeterince kullanılmadığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda 1 Mart 2017'de İslamabad'da düzenlenen 13. ECO Zirve'sinde Cumhurbaşkanı Tayyip

Erdoğan ECO bölgesinin 2015’te dünya nüfusu içindeki payının yüzde 6,2 olmasına karşılık dünya ticaretindeki payının sadece yüzde 2 olduğunu dile getirmiştir. Konuşmasının devamında Erdoğan ekonomik gelişme konusundaki bu geri kalmışlığın aşılması için üyelerin ECO Bank’a üye olmaları ve ECOTA’nın bir an önce faaliyete geçirilmesinin önemi üzerinde durmuştur (Ekotrent, 2017).

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye’nin Ortadoğu’da öne çıkan bölgesel örgütlerle ilişkileri tarihsel olarak incelenmiş ve bu çerçevede Türk dış politikasındaki değişimler analiz edilmiştir. Bu doğrultuda ortaya çıkan sonuç Türkiye’nin AK Parti iktidarı ile birlikte bölgesel olarak düzen kurucu bir aktör olma politikası bağlamında Ortadoğu’daki bölgesel örgütlerle ilişki ve işbirliklerini arttırmış olduğudur. Bu örgütlerden özellikle İİT ile ilişkilerde önemli kazanımlar elde edilmiş ve Türkiye’nin bu ilişkilerde öncü bir aktör konumuna gelmesiyle Türkiye örgütte gündem oluşturma ve kurumsal bir yeniliğin sağlanmasında rol sahibi olmuştur. Türkiye’nin öncülüğünde kurulan D-8 yine AK Parti döneminde bölgesel ilişkilerde aktif kılınarak bölge ülkeleri arasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir kurumsal niteliğe kavuşmuştur. Benzer şekilde KİK ile ilişkilerde de Türkiye Körfez ülkeleri ile ilişkilerini geliştirirken bu ilişkiler özellikle ekonomi konusunda Türkiye’ye önemli kazanımlar sağlamıştır. Türkiye’nin Arap Ligi ile ilişkilerine bakıldığında ise Türkiye’nin bu örgütle ilişkileri kurumsal olmaktan öte örgüt ülkeleri ile geliştirilen ilişkilere göre şekillenmiştir. Bu durum diğer bölgesel örgütlere nazaran Türkiye’nin Arap Ligi ile ilişkilerinin daha alt düzeyde seyretmesine sebep olmuştur. Son olarak ECO ile geliştirilen ilişkilere bakıldığında, ECO’nun bilhassa Türkiye’nin siyasi birçok konuda görüş ayrılığına düştüğü İran ile bir araya gelebileceği ortak bir platform sunması ikili ilişkilerin ekonomik olarak gelişmesinde büyük önem taşımaktadır.

Abstract: This study focuses on Turkey's relationship with Middle Eastern regional organizations by taking into account increasing importance of regional organizations in global politics. It aims to analyze the role of Middle Eastern regional organizations in Turkish foreign policy and bilateral relationship between Turkey and these organizations. Thus it presents paradigmatic shifts in Turkish foreign policy. In this framework, the study analyses changes in Turkish foreign policy by looking at Turkey's institutional relationship with the leading Middle Eastern regional organizations (Organization of Islamic Cooperation, Gulf Cooperation Council, D-8 Organization for Economic Cooperation, Arab League and the Economic Cooperation Organization) in historical perspective.

Keywords: OIC, GCC, D-8, The Arab League, ECO, Turkey, Foreign policy.

Kaynakça

- Akkaya**, Gülşah Neslihan (2013), **Körfez İşbirliği Konseyi: Krallar Kulübü ve Değişen Bölgesel Düzen**, SETA Analiz, Sayı 70.
- Alpkaya**, Gökçen (1991), "Türkiye Cumhuriyeti, İslam Konferansı Örgütü ve Laiklik", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 46 (1).
- Anadolu Ajansı** (2017, 15 Haziran), 3,7 trilyon dolarlık ekonomik güç 'D-8', <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/6266>. (31.05.2018)
- Arap Devletleri Ligi** (AL), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/arap-ligi.tr.mfa>. (31.05.2018)
- Ataman**, Muhittin (2006), "İKÖ: Müslüman Ülkelerin Birleşmiş Milletleri", (eds.) Şaban Çalış ve diğerleri (2006), **Uluslararası Örgütler ve Türkiye**, İstanbul: Çizgi Kitapevi *içinde*.
- Ataman**, Muhittin ve Ayşe Nur **Gökşen** (2014), **Sembolizm ve Aktivizm Arasında İslam İşbirliği Teşkilatı**, SETA Analiz, Sayı 76.
- Atwan**, Abbas Fadhel (2016), **Alalaqat Alosevdiyye Alturkiyye: Saudi-Turkish Relations**, Arab Publishing and Distribution.

Balçı, Ali (2013), Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar, Etkileşim Yayınları (1nci Baskı).

Baybars, Samia (2015), Alhivar Al'istratijiu Alturkiu - Alkhalijiu vamustaqbaliamn mintaaqt Alkhalij: The Turkish-Gulf Strategic Dialogue and the Future of the Security of the Gulf Region, Arab Affairs, <http://www.arabaffairsonline.org/admin/uploads/samia.pdf>. (10.05.2018)

Baykal, Ömer Faruk (2009), “ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası ve ECO Bölgesinde Sürdürülebilir Kalkınma”, IV. Uluslararası Türk-Asya Kongresi.

Daily Sabah (2017, Şubat 12), Turkey aims strengthening business ties with Gulf states as Erdoğan starts 3-day-visit, <https://www.dailysabah.com/economy/2017/02/12/turkey-aims-strengthening-business-ties-with-gulf-states-as-erdogan-starts-3-day-visit>. (10.05.2018)

Demir, Yeşim (2016), **Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı'na Katılma Süreci**, Anka Enstitüsü.

Diriöz, Ali Oğuz (2009), “Türkiye-Körfez İşbirliği Konseyi İlişkileri”, **ORSAM**, 1 (6).

Doğan, Soner (2016), **Türkiye'nin Dönem Başkanlığı ve İslam İşbirliği Teşkilatı**, İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi.

Dönmez, Gökhan (2015), “Arap Birliği: Siyasi ve Hukuki Niteliği”, D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi, 17 (1).

Dünya Bülteni (2006, 13 Mayıs), D-8 Yeniden Canlanıyor, <http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haber&ArticleID=2919>. (31.05.2018)

Eighth D-8 Summit, 22 November 2012 Islamabad-Pakistan, <http://www.developing8.org/image/Booklet/8th%20D-8%20Summit.pdf>. (31.05.2018)

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/ekonomik-isbirligi-teskilati_eit_.tr.mfa. (31.05.2018)

Ekotrent (2017, 1 Mart), Tarihi fırsat! Türkiye için Erdoğan devrede, <http://ekonomi.haber7.com/turkiye-ekonomisi/haber/2269629-tarihi-firsat-turkiye-icin-erdogan-devrede>. (31.05.2018)

Fırat, Melek ve Ömer Kürkçüoğlu (2002), “1945-1960 Ortadoğu ile İliş-

kiler”, (ed.) Baskın Oran (2002), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1**, İletişim Yayınları (5nci Baskı) içinde.

Gelişen Sekiz Ülke (D8), T.C. Ekonomi Bakanlığı Anlaşmalar Genel Müdürlüğü,

[http://denetsel.com/SF/169/Geli%C5%9Fen%20Sekiz%20%C3%9Cлке%20\(D8\)%20.pdf](http://denetsel.com/SF/169/Geli%C5%9Fen%20Sekiz%20%C3%9Cлке%20(D8)%20.pdf). (10.05.2018)

Gelişen Sekiz Ülke (D-8), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı,

http://www.mfa.gov.tr/gelisen-sekiz-ulke-_d-8_.tr.mfa. (31.05.2018)

Haberler (2010, 23 Aralık), Cumhurbaşkanı Gül'den ECO Üyelerine “Ticaret Hacminizi Artırın” Çağrısı,

<https://www.haberler.com/cumhurbaskani-gul-den-eco-uyelerine-ticaret-2432765-haberi/>. (31.05.2018)

Hurriyet Daily News (2012, 29 Mart), Arab League shuns Turkey, Iran on Syria, <http://www.hurriyetdailynews.com/arab-league-shuns-turkey-iran-on-syria-17154>. (31.05.2018)

İhsanoğlu, Ekmeleddin (2013), **Yeni Yüzyılda İslam Dünyası: İslam Konferansı Teşkilatı 1969-2009**, Timaş Yayınları.

İnat, Kemal (2015), **Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri**, SETA Analiz, Sayı 132.

İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati.tr.mfa>. (10.05.2018)

İş adamlarından Körfez'de 380 milyon dolarlık görüşme, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, 2 Kasım 2016,

<https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=21523&lst=MansetListesi>. (10.05.2018)

Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (KİK), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/korfez-arap-ulkeleri-isbirligi-konseyi.tr.mfa>

Milliyet (1969, Eylül 16), Sunay ve Demirel, Milliyet Gazetesi Arşivi.

Milliyet (1976, Mayıs 11), Türkiye İslam Örgütü'ne Tam Üye Olarak Katılacak, Milliyet Gazetesi Arşivi.

Milliyet (1981, Eylül 5), Kuveyt Emiri 80 Kişilik Bir Heyetle Ankara'ya Gelecek, Milliyet Gazetesi Arşivi.

Milliyet (1982, Mart 19), Evren'in Kuveyt Gezisinde 3 Milyar Dolarlık

Yatırım Projeleri Ele Alınacak, Milliyet Gazetesi Arşivi.

Milliyet (1985, Şubat 22), Türkiye Arap Ülkeleri ile İlişkilerini Arttırmak İstiyor, Milliyet Gazetesi Arşivi.

Milliyet (1987, Ocak 28), Saflarımızı Sıklaştıralım, Milliyet Gazetesi Arşivi.

Milliyet (1992, Haziran 9), Bosna Hersek İslam Konferansı'nda, Milliyet Gazetesi Arşivi.

Milliyet (1996a, 9 Nisan), Arap Birliği'nden Garip Suçlama, Milliyet Gazete Arşivi.

Milliyet (1996b, 16 Mart), Arap Birliği Şaşırdı, Milliyet Gazete Arşivi.

Milliyet (2016, Kasım 2), KİK ülkeleri ile ticaret hacmi 16 milyar dolara ulaştı, <http://www.milliyet.com.tr/kik-ulkeleri-ile-ticaret-hacmi-16-ekonomi-2337823/>. (10.05.2018)

Miş, Nebi ve Medaim Yanık (2014), **Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Adaylar: Ekmeleddin İhsanoğlu'nun Siyasal Anlamı**, SETA Analiz, Sayı 105.

Muntadaa Altaevun Alarabiy-Altürkiy, *Jamieat Alduval Alarabiyye* (Arab-Turkish Cooperation Forum), League of Arab States, <http://www.leagueofarabstates.net/ar/forums/Pages/Forums.aspx?RID=1>. (31.05.2018)

Resmî Gazete (2009, 28 Haziran), Milletlerarası Antlaşma, Sayı: 27272.

Rzayev, Anar (2011), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (EİT) Bölgesel Rolü, Bilgesam.

Sabah (1997, Haziran 16), D-8 resmen kuruldu, Sabah Gazetesi Arşivi.

Sabah (2012, 20 Kasım), Başbakan Erdoğan Konuştu, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/11/20/basbakan-erdogan-konusuyor>. (31.05.2018)

Speech Delivered by H.E. Mr. Ahmet Davutoglu, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Turkey at the 20th Council of Ministers Meeting of the Economic Cooperation Organization (2012, 15 Ekim), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Baku.

Tarikh Almunazama, Munazzamat Altaevun Al'islami (History of the Organization, Organization of Islamic Cooperation), https://www.oicoci.org/page/?p_id=56&p_ref=26&lan=ar. (10.05.2018)

Taştekin, Mesut (2006), "Türk Dış Politikasında 'D-8'", **Gazi Üniversitesi**

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7 (2).

- The New Khalij** (2016, Aralık 27), Alalaqat Alkhalijiyeye Alturkiyye fi 2016.. Teqarib Siyasi ve khutat lil-takamul Aliqtisadi (Gulf-Turkish relations in 2016.. Political convergence and plans for economic integration), <http://www.thenewkhalij.org/ar/node/55036>. (10.05.2018)
- Timetürk** (2017, 28 Şubat), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, '2025 Vizyonu-na' hazırlanıyor, <https://www.timeturk.com/ekonomik-isbirligi-teskilati-2025-vizyonuna-hazirlaniyor/haber-505462>. (31.05.2018)
- Turk Press** (2017, Mayıs 11), Alalaqat Alturkiyye Alkhalijiyeye, <https://www.turkpress.co/node/34248>. (10.05.2018)
- Turkey-Post** (2016, Kasım 28), Alalaqat Alturkiyye Alkhalijiyeye.. Beyne Arjuhat Albrağmatiyeye ve Khalat Alawraq (Turkish Gulf relations .. between the swing of pragmatism and mixing of papers), <https://www.turkey-post.net/p-174227/>. (10.05.2018)
- Yalçınkaya**, Alaeddin (2008), "Değişen Dünyaya Uyum Açısından Türkiye Merkezli Uluslararası Örgütler: KEİ, EİT ve D-8 Örnekleri", (ed.) İdris Bal (2008), **Değişen Dünyada Uluslararası İlişkiler**, Lalezar Kitabevi, *içinde*
- Yeni Akit** (2015, 5 Ağustos), Arap Birliği Türkiye'yi Kınadı, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/arap-birligi-turkiyeyi-kinadi-85194.html>. (31.05.2018).